

Zəhra Etibar qızı Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

PSIXİ İNKİŞAFINDA LƏNGİMƏ OLAN UŞAQLARDA İDRAKİ PROSESLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *psixi inkişafda ləngimə, idrak fəaliyyəti, patologiya, korreksiya sistemi, Hafizə, intellektual inkişaf səviyyəsi, eşitmə-görmə-motorikanın koordinasiyası, qavrayış, idraki sfera, təkrarlamaq, anlamaq, yadda saxlama, ünsiyyət.*

Key words: *mental retardation, cognitive activity, pathology, correction system, memory, level of intellectual development, auditory-visual-motor coordination, perception, cognitive sphere, repetition, comprehension, memory, communication*

Ключевые слова: *задержка в психическом развитии, познавательная деятельность, патология, система коррекции, память, уровень интеллектуального развития, координация слухо-зрительно-моторных навыков, восприятие, восприятие, повторение, понимание, память, общение.*

Psixi inkişafın ləngiməsi olan uşaqların psixi proseslərinin və təlim imkanlarının tədqiqi zamanı idrakında, emosional-iradi sferalarında, davranışlarında və bütövlükdə şəxsiyyətlərində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur. Psixi ləngiməsi olan uşaqlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- =Yüksək zəiflik nəticəsində iş qabiliyyətinin aşağı olması;
- =İradə və emosiyaların zəifliyi müşahidə olunur;
- =Söz ehtiyatının az olması;
- =İntellektual fəaliyyətin aşağı olması;
- =Oyun fəaliyyəti natamam formalaşır;
- =Hafizənin bütün növlərində inkişafsızlıq müşahidə edilir;
- = Özünə nəzarət səviyyəsi aşağı olur;

Məktəb təlimi üçün analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə kimi təfəkkür əməliyyatı formalaşmamış olur (onlar öz fəaliyyətlərini planlaşdırma, məsələdə istiqamətləri tapa bilmirlər).

Hafizə insan qabiliyyətlərinin əsasını təşkil edir, öyrənmək, bilik əldə etmək, bacarıqların formalaşması üçün əsas şərtədir. O olmadan nə fərdin, nə də cəmiyyətin normal fəaliyyəti mümkün deyil. Hafizə bir insan və bütün bəşəriyyət üçün bu qədər vacibdirsə, psixi inkişafında ləngimə olan uşaqlarda bu qabiliyyəti inkişaf etdirmək üçün daha böyük məsuliyyət tələb olunur.

İndiki mərhələdə cəmiyyətimizdə baş verən sosial dəyişikliklər psixi inkişafında ləngimə olan uşaqlarda (PİL) inkişaf və korreksiya sisteminə əhəmiyyətli düzəlişlər edilməsini zəruri edir, çünki belə patologiyası olan uşaqların sayı getdikcə artır. Psixi inkişafında ləngimə idrak fəaliyyətinin və emosional-iradi sferanın qeyri-bərabər formalaşması ilə xarakterizə olunur. Əksər hallarda əlilliyi olan uşaqlara psixoloji və pedaqoji yardım gecikir, əlverişli korreksiya dövrləri qaçırılır ki, bu da məktəb dövründə daha dərin pozulmalara və korreksiya- inkişaf işlərinin vaxtının artmasına səbəb olur. PİL olan uşağın psixi sferası üçün defitsit funksiyaların qorunub saxlanması ilə uzlaşdırılması səciyyəvidir.

Ali psixi funksiyaların qismən çatışmazlığı, körpənin şəxsiyyət xüsusiyyətləri və uşağın davranışı ilə müşayiət oluna bilər. Üstəlik, bəzi hallarda uşaq iş qabiliyyətini itirə bilər, digər hallarda - fəaliyyətin təşkilində qeyri-ixtiyarilik pozular, üçüncülərdə isə - müxtəlif idrak fəaliyyətlərinə qarşı motivasiya itirilə bilər və s.

İdraki proseslərin qeyri-kafi formalaşması tez-tez PİL olan uşaqların məktəb zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərin əsas səbəbidir. Çoxsaylı klinik və psixoloji-pedaqoji tədqiqatlardan görünür ki, bu inkişaf anomaliyasında əqli fəaliyyət pozulanın strukturunda mühüm yer hafizə pozulmalarına aiddir.

PİL olan uşaqların dərk etmə xüsusiyyətləri psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda (V.İ.Lubovski, T.P.Artemyeva, S.G.Şevçenko, M.S.Pevzner və s. tərəfindən) geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu sahədə çalışan müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən təklif olunan çoxlu sayda təsnifat baxmayaraq, onların əksəriyyəti pozulmanın mənşəyinə əsaslanan, psixi inkişafda ləngimənin ümumi quruluşuna diqqət yönəldir. Pili uşaqlarda, intellektual, emosional və şəxsi sahələrdə pozulmalar müşahidə olunur.

Pil zamanı uşağın inkişafının intellektual səviyyəsinin əsas pozulmalar, idrak proseslərinin lazımı səviyyədə olmaması ilə əlaqədardır. Həm də belə uşaqlarda nitq fəaliyyətinin bütün aspektlərinin pozulmaları aşkar olunur:

- əksər uşaqlar səslərin tələffüzündəki pozulmalardan əziyyət çəkirlər;

- məhdud lüğətə ehtiyatına sahib olurlar;
- qrammatik ümumiləşdirmələri zəif aparırlar.

Pilli uşaqlarda nitqin pozulması təbiidir və sistem xarakter daşıyır, çünki onların leksik əlaqələri anlaması, nitqin leksik və qrammatik quruluşunun inkişafı səviyyəsi, fonematik eşitmə və qavrayışın inkişafında çətinliklər rabitəli nitqin formalaşmasına əngəllər yaradır. Nitqin bu özəllikləri oxu və yazını mənimsəmə prosesində manelərə yol açır.

Pil zamanı nitq fəaliyyətinin inkişaf etməməsi birbaşa intellektual inkişaf səviyyəsinə təsir göstərir. Nitqin inkişafı üçün koqnitiv şərtlərin üç istiqamətini fərqləndirə bilərik:

- uşağın intellektual inkişaf səviyyəsi semantik sahənin quruluşunda əks olunur;
- əqli fəaliyyət əməliyyatlarının formalaşma səviyyəsi dil bilik səviyyəsinə təsir göstərir;
- nitq fəaliyyəti idraki fəaliyyət prosesləri ilə əlaqələndirilir.

Pil olan uşaqlarda qavrayış səthi xarakter daşıyır, onlar çox vaxt əşyaların və şeylərin vacib xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırlar, bu zaman Pil-də qavrayışın spesifikliyinin məhdudluğu, epizodikliyi və davamlılığı ilə özünü biruzə verir. PİL olan uşaqlarda analizatorlararası əlaqələrin yaranması prosesi yavaşdır: eşitmə-görmə-motorikasının koordinasiyasında çatışmazlıqlar ortaya çıxır. Belə uşaqlarda görmə və eşitmə qavrayışının zəifliyi səbəbindən zaman-məkan təsəvvürlərinin formalaşması kifayət qədər olmur. Xarici psixoloqların fikrincə, qavrayışın inkişafındakı bu geriləmə, təlim çətinliklərinin səbəblərindən biridir.

İxtiyari hafizənin inkişafındakı çatışmazlıqlar zəif yadda saxlamada, sürətli unutmada, qeyri-dəqiq ifadələrdə və qavranılmış materialın zəif işlənməsində özünü göstərir. Ən çox xəsarət görən verbal (şifahi) hafizə olur. Mnemonik fəaliyyətin ("mnemik fəaliyyət" insanın aktiv fəaliyyəti olub, materialın yadda saxlanılmasına və ifadə olunmasına yönəlmişdir) strukturunun pozulmasında ön plana semantik qruplaşma, təsnifat kimi yadda saxlama üsullarını tətbiq etmək qabiliyyətlərinin olmamasıdır. PİL olan uşaqlarda ixtiyari hafizənin olmaması, əsasən, ixtiyari fəaliyyətin qeyri-adekvat tənzimlənməsi, diqqətin və özünü- idarəetmə funksiyasının olmaması ilə əlaqədardır. Diqqət qeyri-bərabər iş fəaliyyətinə səbəb olan qeyri- möhkəmlik ilə xarakterizə olunur, PİL olan uşaqların özünü toparlaması və konsentrasiya olması çox çətinir. Belə uşaqlarda geriləmə, xüsusilə, uşaqların psixi fəaliyyətlərində nəzərə çarpır. Onlar obrazlı təsəvvürlərin formalaşdırmaqda çətinlik çəkirlər və onlarda yaşla əlaqədar qabiliyyətlərə uyğun şifahi-məntiqi düşüncə səviyyəsi yaranmır. PİL olan uşaqların əyani-məntiqi düşüncə xüsusiyyətlərini öyrənən T.V.Yeqorova, formalaşmış görmə -analitik-sintetik fəaliyyətin çatışmazlıqlarını aşkar etmişdir. PİL olan uşaqlarda təfəkkür çatışmazlıqları materialı ümumiləşdirmə qabiliyyətinin aşağı olmasında, təfəkkür sisteminin zəif tənzimləmə funksiyalarında, analiz və sintezin əsas psixi əməliyyatlarının aşağı formalaşmasında özünü göstərir.

PİL olan uşaqlar ümumiyyətlə əqli iş fəaliyyətlərinin zəif olması ilə seçilirlər. Onların fəaliyyəti özünün nəzarətin səviyyəsinin aşağı olması, hədəf yönəlməli məhsuldar hərəkətlərin olmaması, planlaşdırma və proqramlaşdırma fəaliyyətinin pozulması, hərəkətlərin şifahi şəkildə ifadə edilməsində çətinliklərlə xarakterizə olunur. Eyni amillər bu kateqoriyalı uşaqlarda xarakterik davranış pozulmalarını izah edir.

PİL olan uşaqlar, bir qayda olaraq, emosional qeyri-sabitliklə fərqlənilir. Uşaq kollektivinə çətinliklə uyğunlaşırlar, əhval- ruhiyyənin tez-tez dəyişikliyi və yorğunluğun artması ilə xarakterizə olunurlar.

Beləliklə, psixoloji tədqiqatların təhlili göstərir ki, böyük məktəbəqədər yaşda PİL-in quruluşu əqli fəaliyyətin motivasiya tərəfinin qeyri-kafi səviyyədə olması, əqli fəaliyyət əməliyyatlarının kifayət qədər təkmilləşməməsi, yaş dövrünün aparıcı fəaliyyətinin yaranmasında çətinliklərin olması, idraki fəaliyyət proseslərinin qeyri-bərabər inkişaf etməsi, xüsusi ilə də məntiqi hafizə, şifahi - məntiqi təfəkkürün, məkan-zaman anlayışlarının, diqqətin aktiv funksiyaları ilə müəyyən edilir.

Nəticə etibarilə, PİL sensor sisteminə xarakterik olan psixii inkişafın polimorf tipi hesab edilə bilər:

- qavrayışın kifayət səviyyədə olmaması,
- qavrayışın qeyri-differensial və epizodik olması,
- məkanın orientirovkasında çətinliklər;
- idrak sferasında - hafizənin bütün növlərinin geriliyi,
- diqqətin qeyri-sabitliyi, nitq fəaliyyətinin məhdud semantik tərəfi;
- görmə təfəkkürünün formalarından şifahi-məntiqə keçid çətinlikləri.

İdraki proseslərin qeyri-adekvat formalaşması tez-tez PİL olan uşaqlarda rast gəlinən çətinliklərin əsas səbəbidir. Çoxsaylı klinik və psixoloji-pedaqoji tədqiqatlardan göründüyü kimi, bu inkişaf anomaliyasındakı psixi fəaliyyətdəki qüsurun strukturunda mühüm yer hafizə pozulmalarına aiddir. V.A.Lapşin və B.P.Puzanov qeyd edirlər ki, PİL olan bütün uşaqlarda hafizə çatışmazlığı var və bu, hər cür yadda saxlamağa aiddir: ixtiyari və qeyri-ixtiyari, qısamüddətli və uzunmüddətli. Hafizə çatışmazlığı həm əyani, həm də

(xüsusən) şifahi materialın yadda saxlanmasına aiddir, bu da sözsüz ki, müvəffəqiyyət göstəricilərinə təsir etməyə bilməz.

Qəbul edilən informasiyaların yaradılmasında və saxlanılmasında, bu məlumatları müəyyən vaxtdan sonra və düzgün ardıcılıqla təkrar ifadə etmək bacarıqları bilik sisteminin, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi üçün zəruri şərtədir. Uşağın mnemonic fəaliyyətinin quruluşunun təhlili bizə mürəkkəbliyi, məqsədi və inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən bir sıra Hafizə növləri və formalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunların arasında qeyri-ixtiyari hafizə ontoqenik hafizəyə aiddir. Bu məktəbəqədər yaşlı uşaqlar arasında və kiçik məktəb yaşlı dövrünün əvvəlində üstünlük təşkil edir və sonrakı dövrdə mühüm yer tutmağa davam edir.

Xüsusi psixoloji tədqiqatlar inandırıcı şəkildə göstərir ki, psixi inkişafında geriləmə olan uşaqlar normal inkişaf edən həmyaşıdlarına nisbətən daha az uğurla qeyri-ixtiyari hafizə əsasında bilik əldə edirlər. PİLli məktəbəqədər uşaqların qeyri-ixtiyari hafizənin məhsuldarlığı, eyni yaşda normal inkişaf edən uşaqların qeyri-ixtiyari hafizəsinin məhsuldarlığından xeyli aşağıdır. PİL olan uşaqlar, onlardan 2-3 yaş kiçik normal inkişaf edən məktəbəqədər uşaqlardan da hər hansısa bir məlumatı pis yadda saxlayırlar. Psixi inkişafında ləngimə olan uşaqların hafizəsi fərqli bir keyfiyyətə malikdir və qüsurun şiddəti psixi inkişafında geriliyin genezisindən asılıdır. Əvvəla, uşaqlar məhdud hafizəyə malikdirlər və hafizə gücü azdır və məlumatın tez itirilməsi ilə xarakterizə olunur. Şifahi hafizə daha çox zədə alır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın hafizəsi, əsasən, qeyri-ixtiyari xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, uşaq ən çox nəyisə xatırlamaq üçün özünə şüurlu məqsəd qoymur. Yadda saxlamaq və xatırlamaq onun iradəsindən və şüurundan asılı olmayaraq baş verir. Onlar fəaliyyətlər zamanı həyata keçirilir və onun təbiətindən asılıdır. Uşaq onu təəccübləndirən şeyləri xatırlayır. Cisimlərin, şəkillərin, sözlərin məcburi şəkildə yadda qalmasının keyfiyyəti uşağın onlara münasibətdə nə qədər fəal davranmasından, fəaliyyət prosesində onların ətraflı qavranılması, əks olunması, qruplaşdırılması ilə bağlıdır. İxtiyari yadda saxlamaq, uşağın qavrayış və düşüncə hərəkətlərinin dolayı, əlavə nəticəsidir. PİL olan uşaqlarda Qeyri-ixtiyari hafizənin kifayət qədər məhsuldar olmaması bir neçə səbəbdən qaynaqlanır. Əsas olan idraki fəaliyyətin azalmasıdır. Bu, ifadə mərhələsində, uşağın bu və ya digər materialı geri çağırması istənilədiyi zaman açıq şəkildə özünü göstərir, baxmayaraq ki, bu materialı xatırlamaq vəzifəsi qoyulmamışdır.

Hafizənin və ifadə etmənin ixtiyari formaları orta məktəbəqədər yaşda formalaşmağa başlayır.

Yaşlıların köməyi ilə uşaq müxtəlif mnemonic üsullar öyrənir: təkrarlamağı, anlamağı, yadda saxlama üçün material bağlamağı və yadda saxlayarkən ünsiyyətdən istifadə etməyi. Tədrisən, uşaqlar yadda saxlamağın xüsusi hərəkətlərə ehtiyacı olduğunu başa düşür, yardımçı vasitələrdən istifadə etmək bacarığını mənimsəyirlər.

V.M. Astapov qeyd edir ki, yaş artdıqca ixtiyari hafizə daha vacib rol oynamağa başlayır və bu, zəruri məlumatların qəbul edilməsi, saxlanması və ifadəsinə yönəlmiş, şüurlu şəkildə tənzimlənən fəaliyyətə çevrilir. Uşaqların qarşısında duran mnemik vəzifələr çox fərqlidir. Əvvəlcə bu, uşağın bu və ya digər materialı hafizədə saxlamalı olduğu müddətə aiddir. Məsələn, bəzi tapmacaların şərtləri qısa müddətə yadda qalmalı, amma bəzi dəqiq biliklər (qaydalar, təriflər) hafizədə uzun müddət saxlanılmalıdır. Hafizənin düzgünlüyünə müxtəlif tələblər qoyulur. Bəzi hallarda, eşitdiyiniz mətnin əsas düşüncələrini xatırlamaq və sonra təkrarlamaq lazımdır, digərlərində - dəqiq təkrar ifadə etmək gərəkdir. Bu mürəkkəb və müxtəlif mnemonic vəzifələrin adekvat həlli yalnız tam ixtiyari hafizə bazasında həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsilin hazırkı inkişaf mərhələsində, bir tərəfdən, uşağın inkişafının əlverişsiz mikro mühitinə, digər tərəfdən, məktəbəqədər müəssisələrdə mütəxəssis hazırlığının qeyri-kafi səviyyəsinə görə psixi inkişafında ləngimə olan uşaqların sayında mənfi artım tendensiyaları mövcuddur.

Xüsusi psixoloqun, psixi inkişafında ləngimə olan uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərinə və PİL olan uşaqların məktəbə psixoloji hazırlıq problemlərinə diqqət yetirən nəzəri biliklər sisteminə sahib olması lazımdır. Bundan əlavə, PİL olan uşaqlarla işləyən defektoloq, ümumilikdə və xüsusən də idraki proseslərdə psixi inkişafda geriləmənin diaqnozu və korreksiyası üzrə praktik bacarıqlara sahib olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей. Под ред. К.С.Лебединской – М., 1982
2. Дети с задержкой психического развития. Под ред. Т.А.Власовой, В.И.Лубовского, Н.А.Цыпиной. – М., 1984.
3. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей Под ред. С.Г.Шевченко. – М., 2001
4. Лапшин В.А., Пузанов Б.Н. Основы дефектологии: Учеб. Пособие для студентов пед. институтов. – М., 1991.

Characteristics perceptive processes children with deficiency development

Summary

This article discusses the scientific and theoretical foundations of memory development in preschool children with mental retardation. The article also discusses the characteristics of memory in preschool children. It provides information about the characteristics of cognitive activity in preschool children with mental retardation.

The article notes that at the present stage of development of preschool education, on the one hand, there is a negative tendency for an increase in the number of children with mental retardation due to the unfavorable microenvironment of child development, and on the other hand, insufficient training in preschool institutions.

Характеристика перцептивных процессов у детей с развитием дефицита

Резюме

В данной статье рассматриваются научные и теоретические основы развития памяти у дошкольников с умственной отсталостью. В статье также рассматриваются особенности памяти у детей дошкольного возраста, приводятся сведения об особенностях познавательной деятельности у детей дошкольного возраста с умственной отсталостью.

В статье отмечается, что на современном этапе развития дошкольного образования, с одной стороны, наблюдается отрицательная тенденция роста числа детей с умственной отсталостью из-за неблагоприятной микросреды развития ребенка, с другой стороны, недостаточной подготовки в дошкольных учреждениях.

Rəyçi: p.f.d. M.Məlikov

Göndərilib: 31.05.2020

Qəbul edilib: 01.06.2020